

II.

A hit és lelkiismeret szabadsága.

Zsinati könyörgés, és egyházi beszéd.

Aug. 30-kán, vasárnap dél előtt mondotta

FERENCZ JÓZSEF,

kolozsvári rendes pap és tanár.

Könyörgés.

Egyetlen egy Isten! igazság és hatalom szent eszményképe! Nagy és magasztalt vagy te a mindenségben, melyet alkottál. Dicsőségedet szólja a fejünk felett elterülő végetlen égboltozat, s lábaink alatt a határok közé szoritott föld, melyeken hatalmad és jóságod jelei örök betűkkel vannak felírva. A hajnal biborszine millió ébredő lény örvendő zajával, s az alkony néma csendje a harangok imára hívó méla zúgásával téged dicsőítnek. Kelettől nyugotig, északtól délig neked tartozik hálával léteért és megtartatásaért minden élő és érző teremtmény. Téged imád a keresztény világ buzgó imádással. A te imádásodra borultunk le mi is e szent hajlékban, hová hazánk különböző vidékeiről neved tisztelete egybegyűjtött, s örömmérsékek közt áldunk téged életünkért, a nekünk adott lelki és testi erőkért, azon anyagi és szellemi jók öszszeségeért, melyekből részeltettél; ezek közt különösen a vallásért; mert bizonyára, mindazon szent intézmények között, melyekkel az emberiséget üdve útján vezeted, legfelségesebb a te szent fiad, az úr Jézus által alapított keresztény vallás, melynek alapköve a hit és lelkiismeret-szabadság, mely által tégedet egyedül való Istennek lenni megismertünk, mely új eget és új földet teremtett számunkra, melyben igazság, szeretet és szabadság lakozik.

Oh de e földön, melynek homályos gőzkörében könnyen elhőmályosul az igazság, a keresztény vallás sem maradhatott meg égi tisztaságában; emberi szenvedély és önérdék csakhamar megszeplősíték azt;

a Krisztus által szabaddá tett hitet és lelkiismeretet szolgálatnak terhes igájába hajtotta a hatalomvágy; az emberiség vallásos életkörüre századokig tartó lelki sötétség borult!

De te, oh Isten! nem hagytad az emberiséget a tudatlanságban! Az időnek teljességében, a hitújítás nagy alkalmával gondoskodtál az evangéliom megzavart folyamának megtisztításáról, hatalmas lángelméket támasztván, kik bátran küzdöttek a keresztény vallás ősi igazság-elveiért, s az azokat elborító felhőket szétoszlatva, újra felderülni segítették a hit és lelkiismeret szabadságának fénylő napját.

A hitújítás örökre emlékezetes küzdelmei között nyert új életet szent vallásunk is, oh Isten! a te oszthatatlan egységedről való azon észszerű és egyszerű vallás, melyet anynyi századon keresztül üldözött a Krisztus szeretet-tanairól megfélekedezett kereszténység, s míg a föld más részeiből ekkor is száműzetett, e kis honban, édes hazánk keleti bércei között állandó gyökeret verhetett magának azon törvény erejénél fogva, melyben e hon szabadirányu kormánya a hit és lelkiismeret szabadságát éppen három száz évvel ezelőtt, s éppen e városban kimondván, ez által szent vallásunkat is védő óltalmába fogadta.

E háromszázados emlékek kívánunk mi ez órában áldozni, oh gondviselő Isten! Légy magasztalva általunk, azért, hogy ez ország uralkodóját és törvényhozóit ily korán megvilágosítottad s szent vallásunkat az általuk hozott törvény óltalmában anynyi évek óta fenntartottad. Viharos napok mentek ugyan keresztül egyházunk felett ez idő alatt, de mi a roszban, ugy mint a jóban, atyai kezed oktató nyomaira ismerünk; a nyomatások türése edzette erényünket; áldozataink az igazságért estek el, s e pillanatban emlékezésünk megszenteli kiállott szenvedésünket.

Három század! Oh Isten! mekkora változást idéz elő egy ily hosszú időszak nemesak az emberek gondolataiban, érzéseiben és törekvéseiben, de a kor szellemében és eszmék irányában is! E változást látjuk, szent Atyánk, Istenünk! a tudomány öszszes ágaiban ugy, mint a vallásos életben is, hol a középkor sötét szellemének eltűnő nyomai felett mindinkább feltűnnek és érvényre jutnak azok a tisztultabb nézetek, melyek az emberi szellem magasra törekvését s gyors előhaladását tanúsítják, s egyedül méltók a remek műhöz, melyet képedre teremtettél. Lesz még, bizonyára lesz küzdelme a világosságnak a sötétséggel, de a kivivott siker kezessége a kivivandónak; te, világosság Atyja! nem hagyod el tisztult eszmékért s a te igazságodért küzdő kicsiny seregdet! Az éj elmúlt, közelg immár a közel jövőben a nap, mintha látnók a hit és lelkiismeret szabadságának piruló hajnalát.

Buzgón kérünk azért tégedet, mindenható Isten! hozd el, ha nem reánk, nyomainkba lépő utódinkra e nagy napot, mely méltó ünnepe legyen a világnak, győzelmi napja e földön az igazságnak! Tartasd tiszteletben mindenkivel a lelkiismeret szabadságát, hogy hiteért s meggyőződéseért senki embertársát le ne nézze, meg ne vesse, ne üldözze; mert a hit tetőled van, jó Istenünk!

Gondviselő Atyánk! ki háromszázad óta örökösödöl egyházunk felett, ezutánra se vond meg attól atyai gondviselésedet; támaszsz kebelében bölcs vezetőket, áldozatkész férfiakat és nőket; adjad, hogy az ifjuság az igaz tudomány szeretetében, az ősi erények gyakorlásában nőjjön fel, s az apák helyébe, kiket a jók emléke kísér sirjokba, méltó utódok lépjenek, egykor szintén hasonló tiszteletben részesülendők. Áldásod legyen az egész keresztény anyaszentegyházon; a különböző hitűeket egyesítse a megtisztult értelmiség és keresztényi szeretet, mely Krisztus tanítványinak fő ismertető jegye.

Áldd meg édes hazánkat s visszanyert alkotmányunk jótéteményei által tedd elégedetté és boldoggá népeit nyelv és nemzet különbség nélkül. Áldd meg a királyt és királynét királyi gyermekeikkel együtt; tedd uralkodásuk idejét a törvény és szabadság, a miveltség és jóllét korszakává!

Áldd meg kormányunkat, mely buzgón és kitartással igyekszik megfelelni nehéz hivatásának; adj neki éles elmét s valódi férfi erélyt, hogy a gordiusi csomókat, melyeket elődei kötöttek államhajónk kormányrúdjára, kibonthassák, s ha kell, ketté vághassák.

Tedd egyetértővé s törvénytisztelővé e hon különböző népeit, hogy az alkotmány tisztelésében s a közjóllét előmozdításában keresse mindenki saját biztonságát s polgári jóllétét.

Áldd meg közelebbről e várost, melynek falai közé e háromszázados zsinatot megülni egybegyültünk. Áldd meg zsinati gyűlésünket. Vedd kedvesen isteni tiszteletünket. A Jézus nevében kérünk, hallgass meg. Amen.

Egyházi beszéd.

Alapige: *A szabadságban azért, melylyel minket a Krisztus megszabadított, álljatok meg és ne kötelezzétek meg ismét magatokat szolgálatnak igájával. Gal. 5, 1.*

A harangok imént elnémult szent akkordjai bezárák a magyar és rokonérmű angol unitáriusok vallásos életében huzamosabb idő óta tartó azon csendes mozgalmat, melyet az unitárius vallásnak Erdélyben háromszázad óta fennállása emlékére határozott ünnep előintézkedései keltettek vala. Itt van e szent falak között, a történelmileg nevezetes kis Torda város vendégszerető kebelében, egyházközönségünk zsinati gyülekezete! Megkezdődött a nagy ünnep¹⁾! Emeljük égre összefogott kezeinket keresztény hallgatóim! adjunk hálát az Úrnak, a kinek nevében e zsinatra egybegyültünk, a ki nekünk ez ünnepet — szent vallásunk e hazában létezése háromszázados ünnepét — megérnünk adta, s kiáltsuk felmagasztalt érzések között: Áldott legyen a megoszolhatatlan egyetlen egy Isten!

Zsinat és háromszázados ünnep! Kétszeresen érdekes esemény egyházi életünkben! S hogy vallásközönségünk a mai kettős ünnep fontosságát felfogta, mutatja a jelen levő nagy számú gyülekezet. Mint hajdan Izrael fiai az évi nagy ünnepre, Jeruzsálembe, gyültek fel: úgy jöttek el honjukat és kényelmöket, kedveseiket és dolgukat elhagyva e mi zsinatunkra a tanácsbíró öregek, egyházi és világi

¹⁾ Az unitárius vallás Erdélyben fennállásának háromszázados évfordulóját megünnepelni az E. K. Tanács még 1864-ben 7. j. k. sz. alatt indítványba hozta, minek következtében az 1865-ki zsinati főtanács 18 sz. alatt meghatározta, hogy e végre 1-ör az unitárius vallás történetének megírására keblileg 300 o. é. frt. díj kitűzésével pályázat hirdettessék. 2-or az 1868-dik év pünköst első napján az isteni tisztelet minden ekklézsiában úgy rendeztessék, hogy az egyszersmind hálaiünnepély legyen szent vallásunk háromszázados fennállásának emlékére, ez alkalomra egy hymnus és egy ima készítés is határoztatván; végre 3-or az 1868-dik évben zsinat tartassék, még pedig éppen Tordán, hol háromszáz év előtt, 1568-ban, a hit és lelkiismeret szabadsága törvény által biztosítatván, szent vallásunk jogosan létezni kezdett. Mind ezen határozatokról angol unitárius atyánkfiai is értesítették.

férfiak, buzgó nők, reményben gazdag ifjak, vallásunkon levők és más hitbeliek, mindnyájan hazánk fiai és leányai. Sőt eljött a gyülekezetbe, és pedig a mióta a mai unitárius vallásközönség fennáll — most legelőször — mint Európa első szabad országa, a hatalmas Anglia unitárius értelmű fiainak és leányainak képviselője is; oly férfi, a kinek személye előttünk hiréről, státusunk és Londonban tanuló ifjaink iránt tett nagy szolgálatairól ismert, a kinek tudományos munkássága bámulatra méltó, a kit e hon földje s rajta élő minden unitárius testvérként üdvözöl, és a kiről szólván, nem tudom: hirét s érdemét mondjam-e nagyobbak, vagy a tiszteletet és közbeesülést, melyben honában úgy mint minálunk oly méltán részesül? Fogadd testvér jobunkat szabad nemzet szabad fia! Legyen e nap a magyar unitáriusok emlékezetében hiven megőrizve ünnepek ünnepnapja!').

Egy történelmi fejlődésű eszmének teljes diadala napját kijelölni akarni, hiu törekvés. Ki meri határozottan állítani, hogy a keresztény vallás Jézus életével, halálával, a pünkösti lelkesedéssel, tán éppen a jérusálemi első gyülekezet megalakulásával, vagy az evangéliomi és apostoli irások egybeszerkesztésével vivta-e ki győzelmét? Vajjon a réformáció azon naptól számítsuk-e, melyben Luther Márton Tetzelt elleni tételeit a wittenbergi vártemplom ajtajára kiszegezte? Vagy addig menjünk fel, midőn még egyetemi tanuló korában a könyvtárban talált egy porlepte latin biblia olvasása által arra lön indítva, hogy az Ágoston-szerzet zárdájába lépjen? Vajjon a wormszi országgyűlésen a tanainak visszahuzására kényszerítő biráknak adott ama felelete volt az elhatározó momentum: „nem tanácsos bármit is a lelkiismeret ellen cselekedni; itt állok, nem tehetek másképp, Isten engem úgy segéljen?“ vagy az evangélikus fejedelmeknek és papoknak a spirai országgyűlésen az eléjük terjesztett megkötő pontok elleni határozott tiltakozásuk? Én ezek közül csak egyiknek tulajdonítani nem merem, s hogy melyiknek volt döntő befolyása, elhatározni képes nem vagyok.

Igy vagyunk az unitárius vallásnak is... nem eredetével — a mi a keresztény első századig megy fel — hanem annak feltámadásával. Mert a mint egy európai hirű pap és hittudós²) megjegyzi: „azon szemrehányások közül, melyekkel az unitarizmust illethetik, az lenne a legigaztalanabb, ha azzal vádoltatnék, hogy a kereszténység őskorában

1.) T. John James Tayler úr, a Manchester new College igazgatója Londonból, mint a Britt és külföldi unitárius társulat képviselője vett részt a zsinati gyűlésen — 2.) Reville. Le Christianisme unitaire au troisième siècle. Revue des deux mondes 1868. maj. 1-ső sz.

nem lehetne feltalálnunk"? E hitvallás eredetét, Erdélyben, némelyek egy Stankár nevű olasz pap itteni járásával hozzák kapcsolatba, a ki 1557-ben Erdélyben, M. Vásárhelyt, a Krisztus közbenjárói hivatala felől több papokkal vitatkozott. Ámde egy hitczikk feletti vitatkozás nem vallásalapítás. Mások Blandráta Györgynek tulajdonítják annak Erdélyben elterjesztését, ki Lengyelországból, 1563-ban, mint orvos Erdélybe jött a János Zsigmond udvarába, s némely írók szerint 1580-ban távozott el. Ő kétségkívül sokat tett; de e vallás eredetét sem egyik, sem másik évtől származtatni nem lehet. Inkább tehető az 1566-ra, midőn Dávid Ferencz, a kolozsvári ekklézsia főpapja, egy alkalommal a mai tordaucza szögletén, egy nagy kerek kövön, mely maig birtokunkban van, szabad ég alatt, az egybegyűlt nép előtt oly sikerrel beszélt a vallás elveiről, hogy az, — mint a hagyomány tartja — fellelkesülve, vállain vitte be a piaczi nagy templomba, melyben azóta 1718-ig hirdettetett az egyetlen-egy Istent ismerő unitárius vallás. A diplomatikai történelem pedig 1571-re teszi az unitárius vallás diadal-évét, minthogy ekkor hívői, minden akadályokon győzedelmeskedve, a m.-vásárhelyi országgyűlésen, mint vallásfelekezet törvényesen béczikelyeztettek, s a három nemzet és négy vallás uniójába felvételtek.

Mi oknál fogva kötjük hát mi mégis háromszázados fennállásunkat ez évhez, holott az a fennebb kijelölt időpontok egyikével sem talál? Azért, mert 1568-ban, éppen e városban, mely azon időben a megújódásra törekvő vallásos eszmék szellemi küzdelmeinek gyakori színtere volt, a január 6-kán tartott országgyűlésben II-ik János, választott király, uralkodása alatt az ország felvilágosult rendei im e szabadelvű országos vallási törvényt hozták: „Urunk ő felsége — így „hangzik az hű fordításban — a miképpen ennekelötte való gyűlésében „országával, közönséggel a religio dolgáról végzett: azonképpen mostan „is ez jelenvaló gyűlésben azt erősítik, t. i. hogy minden helyeken a „prédikátorok az evangéliomat prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme „szerint, és a község, ha venni akarja, jó, ha nem pedig, senki kény- „szerítéssel ne keserítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván, de oly „prédikátort tarthasson, a kinek tanítása ő neki tetszik. Ezért pedig „senki a superintendensek közül, se egyebek a prédikátorokat meg ne „bánthassa. Ne szidalmaztassék senki az religioért senkitől, az előbbi „constitutiók szerint, és nem engedtetik az senkinek, hogy senkit fog- „sággal avagy helyéből való priválással fenyegetsen az tanításért; mert „a hit Istennek ajándéka, az hallásból leszen, mely hallás Istennek „igéje által vagyon.“ A mint szerkezetéből látszik, e törvényczikk ko-

rábbiak megújítása volt, minthogy már 1557-ben, 1558-ban és 1563-ban is, éppen itt Tordán, éppen ily szellemű törvényczikkek hozattak, melyeknek alapján előbb a Luther vallása — ma ágostai, azután Kálviné — később helvétnek nevezett hitvallás, szabad gyakorlatot nyertek e bérczes hazában is; de minthogy e törvény az előbbieknél szabatosabban volt szerkesztve, ebben találtak legelsőbbben biztos óltalomra az unitárius hitelvek, és az eddig csak titokban vallott egy istenség eszméje levett sisakkal léphetett a nyilvánosság elé. Valóban, e törvény megalkotása Erdély politikai és egyházi történeteinek egyik legragyogóbb mozzanata, s midőn mi ehez kötjük háromszázados ünnepszentelésünket, nyilvánvalóvá teszszük, hogy azzal nem egyes embernek tömjénezünk, nem felekezetünkkel akarunk kérkedni, hanem egy általános becsü, nagy és magasztos eszmének, a hit és lelkiismeret szabadságának ez országban vallásunkkal nyert új diadalát üdvözöljük. Ugy van ai! a hit és lelkiismeret szabadsága az, mi az idézett törvényczikkben különösen hangsúlyozva van. Egy oly törvényczikke az Erdélynek, mely megérdemelte volna, hogy az emberiség köztörvénye legyen, melyet Európa mivelt országai e században, Austria csak ez évben vivott ki a közvélemény nagy tapsai között, mely méltó társa a fennkölt lelkü Pál apostol által, a hit és lelkiismeret szabadsága tárgyában, galacziabeli hiveihez irt, s általam beszédem alapjául vett szent könyvbéli igéknek, melyek így hangzanak: A szabadságban azért, melylyel a Krisztus minket megszabadított, álljatok meg, és ne kötelezzétek meg magatokat ismét szolgálatnak igájával — a mint a szent könyvből felolvastatni hallottátok.

Nagy érdemű zs. gyülekezet! ker. hallgatóim! Az előre bocsátottak és a felolvasott szent igék nyomán indulva, s az alapul vett szent írásbeli hely magyarázatát, a menyinyiben szükségesnek látom, a továbbiakra hagyva fenn, alkalmi beszédem tárgya a hit és lelkiismeret szabadsága lesz. Kimutatom t. i. a hit és lelkiismeret szabadságának

I. mult történetét —

II. jelen állapotát —

III. valószínű jövő diadalát. Előadásomban figyelemmel leszek az emberiség magasb vallási érdekeire és az általános keresztényi szempontokra, de mint azokkal szorosán érintkezőt, egyszersmind az unitárius hitvallás multját, jelenét és jövőjét is körvonalozni feladatomnak ismerem. Igyekezem figyelmeteket elfoglalólag szólni — ne vonjátok meg tőlem, Isten egyházának gyöngye szolgájától.

I.

A hit és lelkiismeret szabadsága k. ai! egyike azon nagy jelentőségű erkölcsi eszméknek, melyek a keresztény vallásban, illetőleg az Ur Jézus tanításaiban nyertek legelőször kifejezést. A ki az evangéliomot, s ebben főleg a názárethi próféta beszédeit figyelemmel olvasta, lehetetlen, hogy azon meggyőződésre ne jutott legyen, hogy Jézus a hitet és lelkiismeretet teljesen szabaddá kívánta tenni. Ő az ember benső világát, egyéni gondolkozását, vallásos érzelmeit tiszteletben tartotta, s midőn az ő köntösét illető beteg aszszonynak így szólott: a te hited megtartott tégedet, ezzel a hit felséges voltát, s az egyénnek a hit tárgyaiban való választási szabadakarátát ismerte el. Ő erőszakhoz, kényszerítéshez nem folyamodott; a meggyőzés s rábirás volt azon szelid eszköz, melylyel szavainak érvényt kívánt szerezni. Hogyha azért — így végezte intő beszédét egy alkalommal — ezeket értitek, boldogok lesztek, ha megcselekeszitek azokat. Az idvességet nem kötötte külső formákhoz, még a bűnösöket sem zárta ki a kegyelemből; tanítványai tanították, hogy Isten azt akarja, hogy mindenek megtartassanak és az igazság ismeretére jussanak. Valóban, Jézus megérdemli a szabadító nevet; mert a hitet és lelkiismeretet szabaddá tette.

Azonban a szabadság sokkal magasabb eszme, hogysesem azt a mindennapi lelkek felfogni s átérteni bírnák. Erről Jézusnak is nem egyszer volt alkalma meggyőződni, midőn ily kérdésekkel ostromolták: Mi az oka, hogy mi és a farizeusok sokat böjtölünk: a te tanítványid pedig nem böjtölnék? Szabad-e szombatnapon gyógyítani? Mi az oka, hogy a te tanítványid a régi vén embereknek rendelkezéseket megrontják, mivelhogy nem mossák meg kezeiket, mikor enni akarnak? Halála után pedig mindjárt zavarba kezdettek jőni a hit tárgyai, háttérbe szorult a lelkiismeret szabadsága, felelevenítették a külső formaságok és a zsidó szertartások iránti hajlam, miért is a szabadabban gondolkodó elmék kénytelenek voltak azzal szemben, a jéruszálemi első gyűlésen, kinyilatkoztatni, hogy az ó szövetségi vallásos cselekvényeket Krisztus követőire nézve nem tartják szükségesnek, sőt azokat nyilván a lélek igájának bélyegezték. E nézeteknek adott kifejezést Pál apostol is a galacziabeli gyülekezethez irt levelében, midőn inti őket, hogy a szabadságban, melylyel a Krisztus

megszabadította, álljanak meg, és ne kötelezzék meg ismét magokat a szertartások szolgálatának igájával.

És az intés nem volt sikertelen. Az első háromszázad igyekezett tiszteletben tartani a hit és lelkiismeret szabadságát; az evangélisták és apostolok, ugy azok hivatali utódi, Krisztus evangélioma szellemében tanítottak, a legkülönbözőbb egyéni nézetek megfértek egymás mellett a keresztény egyházban, hivatalos vallástant, mindenkit kötelező hitelveket felállítani senkinek eszébe nem jutott, a később undorító voltáról oly igen ismeretessé lett eretnekség ekkor még teljesen ismeretlen volt. Boldog kor, mely a kereszténység általános üldöztetése dacára aligha annak aranykora nem volt. . . . Egészen más lett a sorsa a keresztényeknek és Krisztus tanainak a IV-ik században. Ez időben a kül ellenségen kívül magok a keresztények is egymás ellen támadtak; az egyház nyugotira és keletire szakadt; Róma és Konstantinápoly versenytársak lettek; a két császárság közötti küzdelem egy pápaság és egy pátriárkaság alakulását idézte elő; a vallást a politika szolgálovává törpülni látjuk. E küzdelemnek kettős iránya volt: a császárok a politikai és világi hatalom teljességére vágytak, a pápa és pátriárka a lelkiismeretre kívánt békót vetni; a hit tárgyait bizonyos formákhoz kötötték. Az istenség eszméjében még csak kiegyeztek, de már a Krisztust és szent lelket illetőleg nagy szakadás történt a keresztény egyházban. A szabadelvü püspökök először magán úton kérdeztettek meg, s ha vallási nézeteik a pápával ellenkeztek, megfeddettek, vagy zsinat és concilium elé lönek idézve, s a kik egyéni hitök s meggyőződésök mellett megmaradván, a megállított hitelvek ellen mertek tanítani, átok alá vettettek, az egyházból kizárattak. — Így lön, hogy a főpapság lassanként a lelkiismeret birájául tolt fel magát, s positiv hitcikkelyeket dictált, melyeknek nem engedelmeskedni Isten elleni lázadásnak nyilvánittatott s elkövetője polgári büntetés alá vonatott. Ha e történhetett a püspökökkel, hát a népnek mi sorsa lön? Szomorú, de ki kell mondanom, hogy a kereszténység megfosztatott keresztényi önállóságától, hinnie kellett, a mit ráparancsoltak, s idvesége tárgyában sem lehetett szabadon gondolkoznia. Mindenfelé vizsgáló székek állittattak fel, melyek éber szemekkel örködtek a lélek legtitkosabb működése felett is, s a hol ez az uralkodó nézetekkel ellentétbe jött, megfojtására nem irtóztak a legaljasabb eszközökhöz nyulni: számüzetés, börtön, vérpad és máglya divatba jöttek, s alkalmazásuk napirenden volt. Oh de ki tudná elősorolni mindazon visszaéléseket, melyek által a hit es lelkiismeret szabadsága kigúnyoltatott és lábbal

tapostatott, melyek az Isten képét viselő embert lelketlen géppé tették, s az úr Jézus által felszabadított kereszténységet ismét szellemi rab-
szolgaságba, elavult pogány szokások és szertartások s önkényesen egybe-
szerkesztett hitformák igájába süllyesztették!

De valamint a természeti, úgy az erkölcsi világban is, minden hatás ellenhatást szül. E törvény igazolta magát, habár későre, s az emberiség hosszas sanyargatása után is, az egyház életében. A XVI-ik század hitujítása kétségkívül azon nyomás eredménye, melyet az egyház a kereszténységre, Árián püspök, Wikleff, a waldiak, husziták és minden szabadabb vallási mozzanat elnyomásával, merev következetességgel gyakorolt. Több eszélyesség és kevesebb uralkodási vágy a papság részéről, azt bizonyosan meggátolhatta volna; de a hit és lelkiismeret szabadságának nyílt megtámadása, az emberben a szabad gondolkodás elfojtása, s az egyenjogosultság teljes megsemmisítésére törekvés fellázította az emberiség közérzelmét, ennek néhány bátor férfi kifejezést adott, s végre lön hajtva a reformáció, mely visszaadta a kereszténységnek legdrágább kincsét: hite és lelkiismerete szabadságát; megtörte a papság hatalmát, eltörölte kiváltságait, s kimondta, hogy kiki maga közlekedhetik Istenével; kimondta, hogy a hit és lelkiismeret ügyében nem ismer el semminemű emberi tekintélyt. Igen, ai! ez vala a reformáció célja. Azonban — fájdalom — hogy mindez inkább csak elvileg fogadtatott el, a gyakorlat nem sokára ellenkezőről kezdett bizonyítani.

Isten mentsen k. ai! hogy én kevesbiteni kívánnám a reformáció vívmányait, a történelem maga hirdeti azokat; mert a vallási és polgári viszonyok, mint test a lélekkel, egymással szoros öszszeköttetésben állván, egymásra kölesönösen hatnak, s az ennek folytán nyilatkozott szabadabb szellem a polgári intézményekben is szembetűnik; mindazáltal éppen a történelem mutatja azt is, hogy magok a nagy nevű reformátorok sem tudtak a lelkiismeret kérdésében a kellő magaslatra emelkedni. Hogy egyebeket ne említsek, Luther kárhoztatta Zwinglit, hogy az urvacsorát csak emlékeztető jelnek tartotta, s nem fogadta el betű szerint az irás eme szavait: ez az én testem, ez az én vérem. Kálvin segédkezet nyújtott a Servét elítéltetésére azért, hogy ez a szentháromság tanát meggyőződésével egyeztetni nem tudta. Mindkettő korlátot vetett a lélek szabad munkássága elé, melyen túl menni az ők nézetük szerint is tévelygés és eretnekség volt. Ők elismerték ugyan a szabad vizsgálódás jogát, de csak azon határig, a meddig ők már eljutottak, s így éppen azon tekintélyt követelték magoknak, melynek

csak az imént ellentmondottak; a katolikus pápaság helyébe reformált pápaságot akartak behozni.

A keresztény emberiség vallásügyi eszmevilága s története e pontnál a mi vallásos eszmekörünkkel s történetünkkel érintkeznek.

Az unitárizmus — mint fennebb is érintém — egykoru a kereszténységgel, s nem lenne nehéz kimutatni, hogy az első két században, főleg a zsidókból lett keresztények között, ez volt az alapeszme, mely az egyház mezején azután is folyvást szűkebb vagy tágabb körű életet élt. Hisz az ébioniták, sámósátaniak, monarchiánusok, áriánusok, waldiak s mondhatni mindazon felekezetek, melyeket a történetirók egy része ma is — de kellő bírálat s elegendő alap nélkül — a tévtanok vallói közé szoktak sorolni, az unitárizmus egyes hitelveinek, olykor elvrendszerének, hol tisztább, hol homályosabb formái. Megújodást azonban ez eszmének és elveknek is a reformáció adott, midőn ennek szabad vizsgálódási elvénél fogva Laelius Socinus megtagadta a szentháromság tanát, s ezzel az unitárizmusnak új alapot vetett, s a régít feltámasztotta halottaiból. De a kor és emberek még ekkor sem voltak elkészülve a merész tanra. Ő és társai nemesak Olaszhonból, hol első fellépésök történt, kiűzettek, hanem mondhatni egész Európában országról országra jártak szét, keresve a földet, melybe bátor eszméjük magvát elhinthessék; hajlékot, hol az üldözés elől megvonulhassanak; de egyik ország a másik után űzte el őket; hirdetői közül sokan hamar életüket veszték, mások halálig hontalanul bolyongtak, még másokat börtönbe zártak gyakran oly országokban is, melyek a reformációt, a hit és lelkiismeret szabadságát zászlóikra tűzték vala. Egyedül az akkor még fennállott Lengyelország fogadta őket testvériesebb indulattal, sőt tanjok ott rövid időre meg is fogamzott; de nem sokára onnan is kiirtatott. A hit és lelkiismeret szabadságának egy új s a szabad gondolkozás igényeinek megfelelő magyarázatot adni, az elméletet a gyakorlattal öszhangzásba hozni: ez a dicsőség a kis Erdélynek jutott, hol egy emelkedett szellemű fejedelem, II. János pártfogása, a lángelméjű Dávid Ferencz ragyogó esze, meggyőző szónoklata s tollának hatalma által sikerült az Isten eszmei s lényi egységének s megoszthatatlanságának hívését, mi az unitárius vallás alapja, nem csak elterjeszteni, hanem azt az általam már idézett 1568-ki t. cz. értelmében biztosítani is. Igen, a bölcsek és vallás-alapító nagy elméknek az Isten abszolút egységét tárgyazó eszméi és tanai, a hitujítás után concret alakot nálunk öltöttek, az unitárius hitelvek legelsőbbben Erdély bérczei között kristályosodtak egy élet és fejlődés-képes egészszé.

Az újabb időben k. ai! midőn Erdély és Magyarország viszont-egyesülése szükséggé vált, sokan megtámadják az erdélyi fejedelmi korszakot, úgy tüntetvén fel azt, mint a három század óta nemzetünket ért szerencsétlenségek forrását. Igaz, hogy a fejedelmi állás Magyarország közjogára átalakítólag hatott s Erdélynek nagy áldozatokba került, de én azért nem merek kárhoztató ítéletet mondani felette, legfennebb azon már késő bánatomat ha kifejezem: Vajha ne lett volna rá szükség! Igen. Ez elválás akkor szintugy nemzeti szükség volt, mint most az egyesülés, s én csodálkozom azokon, kik azt egyesek nagyravágyó hiuságának tulajdonítják. Egyes ember bármily nagy és hatalmas legyen, magára hiában küzd a legszentebb elvért is: egy nagy közczél elérésére a közpolitika kedvező alakulása, százak és ezrek közreműködése, az ország közvéleményének irányozó hatása szükséges. S hogy Erdély különválását a magyar királyság nagy része óhajtotta, arra a leghatalmasabb férfiak közreműködtek, mutatja maga a siker, tanítja a történelem. De leginkább óhajtották azok, kik a hit és lelkiismeret szabadságától voltak lelkesítve, kik ez elválásban kerestek magoknak hitök ügyeire nézve biztosítékot. Hogy pedig ebben nem csalódtak, azonnal kitetszik, mihelyt a protestántizmus kedvező állását Erdélyben, sanyaru állapotát Magyarországon a legujabb időkhöz összehasonlítjuk; kitetszik abból, hogy az unitarizmus Magyarországon gyökeret nem verhetett, hogy Erdélynek a lelkiismeret szabadsága érdekében hozott törvényei Magyarországon csak néhány hónappal ezelőtt, tehát három század mulva lőnek a köztörvények közé felvéve.

Mint egy tavaszi szép reggel, melyen a nap teljes pompájában kél fel, sugaraival megaranyozva a láthatárt: ilyen volt az unitarizmus első feltünése Erdély történetében; hasonló ahoz, midőn az első apostoli király Árpád szilaj népét a keresztény vallás szelid igájába hajtá. A hit és lelkiismeret szabadságának országgyűlésileg való megszentése megtermette a maga gyümölcseit, s a fejedelmi palotában úgy mint a nép kunyhóiban fogékony keblekre találtak a buzdító szavak: A prédikátorok minden helyeken prédikálják az evangéliomot, kiki az ő értelme szerint!! Mikor a szószékre lépett, előre senkitől sem kérdezték: mit hiszesz s mit fogsz tanítani? ha nem a község ha venni akarta, jó, ha nem pedig, senki kényszerítéssel nem keserítette, az ő lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthatott magának, a kinek tanítása ő neki tetszett. Sőt az is megtörtént, hogy ugyanazon egy templomban különböző értelmű tanítók is tanítottak, s a néphite

és meggyőződése szabadságát követve, arra hallgatott, a melyikkel az ő gondolkozásmódja is megegyezett; szóval: a kis Erdélyben beteljesült az apostol kívánsága, hogy a szabadságban, melylyel Krisztus megszabadított, megálljanak és ne kötelezzék meg ismét magukat szolgálatnak igájával. Oh hogy nem állapodhatom meg e szép jelenetnél! Oh hogy ez édes emlékekre később oly sok könnye hullott a fájdalomnak! Oh hogy a lelkiismeret szabadsága ellen ismét hadat izent az emberek szenvedélye s irtó nyomait leginkább a mi háromszázados egyházi életünkben hagyta fenn.

Mint hatytyu a tenger szirtormain méltán siratja elorzott fiait: legyen szabad nekem is ugyszólva végig röppennem ama szenvedések hosszú során, melyeket vallásunk és követői e századok folytán itt hazánkban is kiállottak.

Ugyanis alighogy az unitarizmus a többi vallások között helyet foglalt, János Zsigmond 1571. márcz. 14-én hirtelen meghalt, s hasonlóan a fához, melynek a villám éppen koronáját zúzta szét, az Isten-egységét tanító vallás követőinek gyülekezetét e halál csaknem földre verte; benne elveszett az unitarizmus fejedelmi varázsa, mely addig csaknem parancsolt; külső ékessége, mely vonzott; a világi előnyök, melyek önkénytelenül hódítottak. Erdély fejedelmi trónját katolikus fejedelmek foglalták el, s irányadóvá e vallás érdekei lőnek. Az eszélyes Báthori Istvánt csakhamar Kristóf öccse váltotta fel, a jézsuitizmus üldözése tárgyává e kor leggeniálisabb emberét, Dávid Ferenczet tette, eszközévé a fejedelmi udvar kedvkereső orvosát, a külsőleg éppen unitárius elveket valló Blandráta Györgyöt választva, a ki Dávid ellen valóságos hitnyomozói szerepre vállalkozni nem átalotta. E férfi, indítatva az udvar álnok tanácsadóitól, állása fölényét érvényesítendő, kérdőre vonta Dávidot tanításaiért, később hitelvei változtatására kívánta bírni; s miután ez meggyőződésére s a lelkiismeret szabadságára hivatkozva, nem engedett, Socini Faustot hívták Erdélybe, általa érületét s legbensőbb gondolatait barátság és vendégi jog örve alatt kipuhatolva: később vádlókként léptek fel ellene. A jézsuita befolyás alatt álló Kristóf fejedelem Dávidot súlyos betegsége daczára letartóztatni parancsolta, s jobbára ellenkező nézetű papokból és világiakból egybealkotott országgyűlési bíróság által elítéltetvén, a dévai várba záratta, hol rövid szenvedés után nemes életét bevégezte¹⁾. És e pillanattól

¹⁾ Dávid F. halálát az egy századdal később élt Haner 1579. jun. 6-ra, Sandius nov. 15-re teszi; az első szerint csak 4 napot, a második szerint, a mi hitelesebb, 5 hónapot élt fogságban, mert elítéltetése 1579 jun. 2-kán történt. A

fogva irtó háboru indittatott az unitárius hit ellen Erdélyben is: a hit és lelkiismeret szabadságának földén is! A szellem békóba veretett. A szabad vizsgálódás elve helyett formulázott hitcikkeek léptek előtérbe. Az unitáriusok fennállhatását confessionális formáktól feltételezték; ilyeket kértek tőlük, majd irtak is számukra. Így született meg Dézsen, 1638-ban, a Krisztus imádását és segítségül hívását tárgyazó confessio; így lett áldozat Péchy Simon s vele számos ekklézsiánk a törvény által tiltott szombatosság ürügye alatt. Majd a hitvallástól a hivatalviselés lön feltételezve, s némely hivatalra csak az orthodox hitet követők voltak képesítve, a minek következtében az unitáriusokat lassanként minden főbb hivataltól elzárták, javaikból, templomaikból kiforgatták, s így a hit és lelkiismeret szabadsága az életből a levéltárak pappiros-varába menekült; a szép elvek a törvénykönyvet ékesítették, a szivekben egészen más érzelmek éltek; a trónon egészen más nézetek szerint kormányoztak.

Valóban, valamint a hit és lelkiismeret szabadságának történelméhez általában, ugy a mi háromszázodos egyházi életünkhöz is sok szomorú emlék fűződik. S nem ítélné el senki, ha mi a múltakat elgondolva, könnyeinkkel adóznánk e pillanatban elődeinknek, kik nem csak kivívták szent vallásunk életjogát, hanem azt üldözés és nyomás, gyalázat és lenézés, börtön és vértanui halál kínos sorsával daczolva, a mai napig, az időnek beteljesedéseig, három hosszú századon át fenn-tartották. Ámde Isten úgy alkotta az emberi szívet, hogy az a kiállott szenvedéseket azonnal felejtí, mihelyt kedvezőbb körülmények közé jut. A mi sorsunk is jobbra fordult. Borítsunk fátyolt a multa. Új idők küszöbére jutottunk. Istennek legyen hála érette, egészen más a hit és lelkiismeret szabadságának jelen állapota, a miről szóland beszédem második része.

II.

A mult század végét k. ai! egy nagyszerű esemény jelzi, mely egész Európát megrázta, s a történelem folyásának új irányt adott. Ez esemény a francia forradalom, mely a középkor korhadt épületét, elavult

derék férfi halála körülményeit mély homály fedi, tettdús élete rég várja megírását. Utolsó emlék felőle az a pár distichon, mit a dévai tömlőczben állítólag ő irt:

Fulmina, Crux, Gladius paparum, mortis imago —

Nulla viam veri vis prohibere potest.

Scripsi, quae sensi, fido quoque pectore dixi;

Dogmata falsiloquum post mea fata ruent.

intézményeit lerontotta, a kiváltságokat megszüntette, a testvériség, szabadság és egyenlőség nagy eszméit az emberiség köztörekvési céljaiul mondotta ki, s a népeknek mindenhol megadta azon polgári jogokat, melyekből az előtt ki voltak zárva. Egy hatalmas égi dőrej volt ez az emberiség szellemi életében, mely azt szünnyadásából felébresztette; egy erős érvágás a századok óta elsatnyult testen, mely annak vérkeringését rendbehozta, a fennakadt erőket tevékenységre, a szellemet fokozott murkásságra hajtotta s ez által új életet öntött belé. A folyó egész század küzdelmeiben e forradalom törekvéseit látjuk visszatükrözni, s szabadságot, egyenlőséget és testvériséget, más szóval: emberi és polgári jogokat követel magának minden ország, minden nép. Ezekért lelkesült, ezekért küzdött anynyi elszántsággal nemzetünk is 20 év előtt az alkotásai által nagy, emlékében örökre dicső 1848-diki évben. Fájdalom! hogy minden újításnak megvannak ellenségei e földön. A magasabb eszméknek mindig meg volt, sőt úgy látszik, mindig is meglesz vérkeresztségek. Megvolt a mi fényes időszakunknak is bújja és öröme, fény- és árnyoldala, capitoliumi dicsősége és galgotai keresztfája egyiránt.

A társadalmat mozgó eszmék ez átalakulásának,— mely hogy nem volt ment minden kinövéstől, nincs miért mendanom,— természetesen befolyása volt a vallásos életre; sőt a polgári szabadság hajnala új korszakot derített a hit és lelkiismeret világára is, melyben a szabadabb eszmék, néha szinte túlesapongva, megkezdték körfutásokat, s előidéztek azt a nagy változást, melyet ma az egyházban tapasztalunk. Boldog Isten, mekkora változás! Ha régen valaki a vallás tárgyainál saját értelmére vagy az általános józan emberi értelemre hivatkozott, fejére olvastak egy szentírásbeli helyet, vagy valamely szent atya véleményét, s azt mondták neki: „meg van írva“ s ezzel minden további vitának vége szakadott, az illető vagy megadta magát s visszahuzta állításait, vagy Galileiként megmaradt állítása mellett, hogy mégis a föld forog a nap körül, s nyugodtan ment meggyőződésével zárdába vagy börtönbe. Magok a reformátorok is e fegyverrel harcoltak állításaik mellett, s a szentírást mindenik saját céljai szerint magyarázta. Innen van az az általánossá lett meggyőződés, hogy a bibliában kiki megtalálja azt, a mit keres. Ma azonban már annak is csak azon szavai bírnak döntő tekintélylyel, melyek a józan észszel nem ellenkeznek. A biblia magyarázata egészen új és szabadelvű irányt vett, s célja nem az, hogy minden betűjére rányomják az isteni ihletés és emberi csalhatatlanság bélyegét, hanem hogy kikeressék azokat az igazságokat, melyek az ész szabad vizsgálódását kiállván, minden népre

és minden időre érvénynyel bírnak. S higyjük el ai! inkább emelik az irás tekintélyét azok, kik a formát a lényegtől, a külső borítékot, a belső, csiraképes magtól megkülönböztetik, mint a kik ma is a bethöz ragaszkodnak, s nem tudnak felemelkedni arra a szabadságra, melylyel minket Krisztus, az emberi vélemények és üres ceremóniák köteleiből, megszabadított. Régen azt tanították, hogy az idvesség a hitzikkekhöz van kötve, s menthetlenül elveszett, a kinek azok közül vagy egy nem fér a fejébe; ma a szolgálatnak ez igája már elviselhetetlen, s általánossá vált az a nézet, hogy mást hitében háborítani nem szabad; nem az fő dolog, hogy az ember mit hiszen, hanem hogy mit cselekszik; minthogy az igaz vallás nem szóban, hanem tettekben áll; valamint hogy a Jézus vallása is leginkább az ő életéből tűnik ki, melyet példányul állított tanítványai elébe, ezt mondván: Példát adtam nektek, hogy a mint én cselekedtem veletek, akként cselekedjetek ti is másokkal. Régen egyedárunak tekintették a vallást, melylyel egyesek vagy osztályok kény-kedv szerint üzérkedtek, ma mindinkább terjed az egyetemes papság eszméje, mely szerint kiki maga kell, hogy gondot viseljen saját lelkéről, s elintézzé nem csak földi dolgait, hanem egyszersmind menynevei sorsát is.

Igen ai! a mint a reformációkor a vallás jött segítségére a polgári szabadságnak: ugy e században a polgári szabadság segíti elő a vallás ügyét. És e fordulatnak különösen örülhetünk mi, mert mi is ennek köszönhetjük az unitárizmus újabb lendületét. Tény ugyanis, hogy a reformációval ismét föléledt unitárizmus szintén a mult század végén nyert szabadabb mozgást; ekkor alakultak Angliában, Ámérikában unitárius egyházközségek, sőt itt Erdélyben is ekkor kezdtek megszűnni a zaklatások; templomaink nagy része a mult század vége óta épült; 1848-ban pedig Magyarország is kitérte karjait nekünk s testvérei közé fogadott, kimondván a XX dik t. cikkben, hogy az unitárius vallás Magyarországon is törvényesen bevett vallás. Ha ez intézkedés már magában hálára kötelező, menynyivel inkább lehet és kell örvendünk ma, midőn ama jogrészességet ránk nézve tettleg életbe lépve látjuk. De nagybecsü ránk nézve az az erkölcsi elégtétel, melyet az unitárius nézeteknek a vallásos irodalom legnagyobb szellemei, a kor vallásos míveltségi szabadelvü iránya nyujt. Erre nézve ismét hivatkozom azon külföldi íróra, kinek művét fennebb is használtam. „Nincs meszsze hátra megettünk az idő — ugy mond ez — midőn az unitárizmus oly ferde kificzomodásnak tartatott, mely nem méltó a bölcsek

érdekeltségére, s a melytől a vallásos lelkek, mint valami szörnyű istentelenségtől irtóztak. Napjainkban az az állás, melyet az unitárizmus Angliában és Ámérikában magának kivívott; az a hatalmas gyarapodás, melyet az európai szárazföld protestáns egyházának kebelében vesz, a hol már csaknem mindenütt polgári jogot szerzett; azon felvilágosult katolikusok jelentékeny száma, a kik a nélkül, hogy forma szerint megválnának azon egyháztól, a melyben fölnevekedtek, nyilvánosan szeretik és vallják az unitárius elveket; az első rendű nevek, melyeket az unitáriusok a magokéinak követelhetnek: mindez megtörte amaz elfogult ítéletet, és jogosan követeli: hogy a keresztény vallás egyik legtisztább, legszabadelvűbb és legészszerűbb formája igazságosan méltányoltassék^{1.)} Adjuk hozzá mindezekhez még a Krisztus személyére vonatkozó újabb irodalmi mozgalmat, mely szerint a Krisztus emberisége nagy tudományu és tekintélyü egyének által az evangéliom alapján ki van mutatva, s ez által igazolva van az unitárizmusnak az az alaptétele, hogy a Krisztus valóságos ember volt, s istensége nem jelent egyebet, mint megváltói nagy küldetését, és azt a fönséget, mely az ő életéből kitündöklött, de a melyért oly hosszú időn keresztül üldözve vala az egyházban. Ha mindezeket fontolóra vesszük, bizonyára, azon felemelő gondolattal ülhetjük meg háromszázados ünnepünket, hogy vallásos nézeteinkkel többé nem állunk elszigetelten, hogy az unitárizmustól többé a külföld sem idegen, hogy hitrokonaink száma, ha névleg nem is, de tényleg naponta szaporodik.

És itt nem tehetem k. ai! hogy még egyszer meg ne emlékezzem Dávid Ferenczről, vallásunk első püspökéről, ki Krisztusnak emberi természetét és azt tanítván, hogy a szent írásban csak a magától való Isten imádása és segítségül való hívása parancsoltatik, s e tanaiért, mint hitújító és ország-felháborító, holtig tartó várfogságra ítéltetett; így szólott őt környező azon kevés hiveihez, kik a helyzet rettentő pillanatában is őt még meg nem tagadták vala: Meg ne botránkozzatok az én balesetemen — ugy monda — a világ halálom után meg fogja látni és bizonynyal megtapasztalja, hogy csak az egyetlen-egy Isten az, a ki magát isteni tisztelettel tiszteltetni kívánja^{2.)} Ez 1579-ben történt, itt Tordán, hol én, papi hivatalában gyenge utóda, ma 300 év múlva,

^{1.)} Reville. Le Christianisme unitaire au troisieme siecle. Revue des deux mondes 1868. maj. 1-ső sz.

^{2.)} Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in praecibus. Impress. in aula Basiliensi Anno CICIO XXCI. V-ik levél 2-dik oldal.

Amérika, Anglia, Hollandia, Schweiz, Francia-, Német- és Magyarország milliókra menő mivelt és tudós embereire hivatkozva, tanát a világ szabadelvű közvéleményének szent palládiuma alatt igazoltnak állítom, s emlékét e gyülekezetben egy nagy német költő eme szavaival: „a világ-történelem, a világ ítélő bírója“ tisztelettel megkoszoruzom.

Távol legyen azonban tőlem, hogy én a hit és lelkiismeret szabadságának kérdését csupán az unitarizmusához kössem; csak példaként hoztam fel azt, annak kimutatására, hogy csakugyan a hit és lelkiismeret szabadsága a jelenben jobban áll, mint állott a múltban, s anynyira megerősödött a nép millióinak keblében, hogy onnan kiirtani többé semmi hatalom nem képes, hogy a ki még most is a hitkülönbséget akarja embertársa ellen fegyverül használni, az méltán magára vonja a közvélemény kárhoztató ítéletét. S valóban ideje is már, hogy kialuva a türelmetlenség legkisebb szikrája is, az embereket a testvéri szeretet keresztényi érzelme fűzze egymáshoz; ideje, hogy ne nézzük le, ne üldözzük egymást azért, mert az egyik térdelve, a másik fennállva; az egyik kereszt, a másik gomb alatt imádja Istenét; ideje, hogy ne erőszakoljuk senkire a magunk hitét és meggyőződését, hanem hagyjuk, hogy kiki maga alkossa azt meg magának, azzal a szabadsággal, a melylyel Krisztus minket megszabadított, és ne kötelezzünk meg senkit szolgálatnak igájával.

De vajjon nem látom-e én mégis igen rózsás színben a jelent? Avagy nem hunyom-e be szántszándékkal szemeimet oly jelenetek előtt, melyekből ellenkező következtetést lehet vonni? Nem tapasztalhatjuk-e napjainkban is, hogy a lelkiismeret szabadságának hetedhét országra hirdetése mellett, bizony még most is vannak, a kik nem tudják lerázni magukról a felekezetiesség nyügeit, s csak veszőparipának tartják azt is, mint a demokracziát, a melyet népszerűség hajhászásból azok is ajkaikon hordoznak, a kiknek szíve attól nagyon is távol áll? Nem látjuk-e, hogy a vallási érdekeknek még mindig nagy szerepe van, s nemesak a kormány kerekeibe, hanem a családi élet gyöngéd kötelékeibe is belekapaszkodnak? Mert mi egyebet jelentenek e kifejezések: „uralkodó vallás, bevett vallás“, — melyek tényleg még mind érvényben vannak, mint azt, hogy a lelkiismeret szabadságával még most sem vagyunk tisztában, hogy egyik vallásos nézet több jogot igényel, mint a másik, sőt még olyan is lehet, a mit számításba sem kell venni? A polgári házasságok intézvénye nem abból a szükségből származik-e leginkább; mert sokan a szív jogait is a hitzikkelyek bilincseibe

akarják verni, s a vegyes házasságok elébe akadályokat gördítnek! S végre a nem rég elhangzott római híres allocutio, melyben az újabb eszmék s ezeken kifejlett társadalmi mozgalmak istentelenségeknek vannak bélyegezve, s a hitkülönbség nem csak az élők, hanem a halottak országában is válaszfal gyanánt akar fölépíttetni, nem ejt-e csorbát a hit és lelkiismeret szabadságának dicső eszméjén; nem azt mutatja-e, hogy az egyéni szabad gondolkodás és meggyőződés jogának biztosítása csak egyes felvilágosult lelkek műve, mely jogát az életben csak igen lassan fogja kivívni?

Nem tagadom k. ai! hogy mindezeknek látása és meggondolása, csakugyan kissé lehűtheti győzelmi mámorunkat, s alább szállíthatja örömünket a hit és lelkiismeret szabadsága jelen állapotjára nézve; mindazáltal reményünk alapját még sem semmisítheti meg, nem, mert mint a felhő, mely eltakarja a nap arany tángyérát, hátráltathatja ugyan, de fel nem tartóztathatja a gabona érését: ugy a hit és lelkiismeret szabadságának végdiadalát is lehet az emberi fondorkodásoknak ideig óráig késleltetni, de attól megfosztani az emberiséget lehetetlen. Előttem legalább nagyon is valószínűnek látszik annak jövő diadala. Ennek megmutatása beszédem utolsó részét teszi.

III.

Napjainkban egy kérdés sincs k. ai! mely élénkebben foglalkoztatná az elméket s nagyobb figyelmet keltett volna, mint a nevelés ügye. És méltán. A nevelés már csak azon bölcselmi szempontból is, mert ez teszi az embert emberré, kiváló figyelmet érdemel. Az egyenes állás, nyílt homlok, és égfelé emelkedő fő ott lehet, ha hiányzik az értelmi fejlettség, a lelki kimivelődés. Én egyenesen megvallom, hogy a neveletlen ember és oktalan állat között végtelen kis különbséget találok; sőt ezt elméletileg nagyobb rosznak, következményeiben amannál veszélyesebbnek tartom azért, mert egy társaságban élvén több roszat tehet, könnyebben árthat, mint az oktalan állat, melyet vagy megszelidítve magunkhoz édesítünk, vagy ellenében okossággal védelembe helyezük magunkat. A társadalom érdekei is megkívánják tehát, hogy tagjai illően neveltessenek, különben a közjóllét, mely a társaság célja, el nem érhető, s polgári szabadságáról szó sem lehet addig, míg a polgárok általában nincsenek oda mívelve, hogy szabadságukkal élni tudjanak anélkül, hogy másoknak kárt okozzanak. Fontos végre a nevelés egyénileg is, a menyinyiben kétséget nem szenved, hogy

különösen korunkban, midőn ipar és kereskedelem, tudomány és művészet hihetetlen fejlődést nyertek, midőn mintegy megczáfolására a hajdankor bölcsének, ki azt mondá: hogy nincs semmi új dolog a nap alatt“, minden nap, sőt minden óra valami újat és nagyszerűt hoz létre; midőn oda jutottunk, hogy villámmal beszélünk, nap-sugárral írunk, párán utazunk s egy kerékkel száz meg száz ember dolgát elvégezzük, többé nem érjük be a természetadta tehetségekkel, hanem ha élni s boldogulni akarunk, ugyancsak szem előtt kell tartanunk a közmondást: „többet észszel, mint erővel“, s azon kell igyekeznünk, hogy minél nagyobb értelmi képzettséget szerezzünk magunknak, s jobb nevelést adjunk gyermekeinknek. Enynyi nagy és fontos ok igazolja a nevelésügy iránti mai közérdekeltséget, s nyilván mutatja, hogy annál nemesebb ügyért nem emelhetünk szót, szentebb célra nem áldozhatunk, mint a nevelő intézetekre, nép-, ipar-, tudományos vagy bármi névvel nevezhető iskolákra.

De talán ezek nem tartoznak felvett tárgyunkhoz? Én ai! ugy vagyok meggyőződve, hogy a nevelés a keresztény vallással igen szoros öszszeköttetésben van. Jézusnak magának küldetése egyik fő ága a népek tanítása volt; s midőn tanítványait a világra kibocsátotta, azt adta nekik útasításul, hogy elmenvén tanítsanak minden népeket. Ha tehát a bölcs emberiségi, az államférfi társadalmi, a gyakorlati ember szükségességi szempontból üdvözli a nevelést: engedjétek meg nekem k. ai! hogy én azt vallási tekintetből üdvözöljem, mint-hogy én ettől várom és reméllem a hit és lelkiismeret szabadságának végdiadalát. Igen, a mivelt ember maga határoz, mint általában élete, ugy hite és meggyőződése felett is; annak lelkét nem lehet hitczikelyekkel, annálkevésbé a régi szent atyák tételeivel megbékózni; ő maga szabadon alkot magának fogalmat Isten és világ, jó és rossz, erény és bűn, jelenvaló és jövő élet felől. És a midőn maga e jogával él, tiszteletben kell hogy azt tartsa másokra nézve is, más szókkal: ő nem erőszakolhatja rá senkire hitét és meggyőződését, hanem kitkit meghágy annak háborítatlan élvezetében, minél fogva igazán mivelt ember türelmetlen nem lehet, és hitüldözésre csak vakbuzgó főket, s Bertalan-éji mészárlásokra csak neveletlen embereket lehet megnyerni. Oh jövel hát gyors szárnyakon felvilágosult ember-nevelés, s hozd el magaddal a hit dolgaiban való szabad gondolkodás és mások meggyőződése iránti tisztelettel viseltetés boldog idejét! Hozd el magaddal a polgári és lelkiismeret-szabadságot, hogy ennek védelme alatt nevedjék a magán és közjóllét és boldogság, s tejesevésbe menjen

valahára az apostol intése: A szabadságban azért, melylyel minket a Krisztus megszabadított, álljatok meg és ne kötelezzétek meg ismét magatokat szolgálatnak igájával.

Hogyan! hát mi lesz akkor az egy akol és egy pásztor eszméjéből, ha a hit és lelkiismeret szabadsága teljes érvényre jut? Lám most is, midőn még mind hitzikkelyek korláti között mozog az emberi elme, mennyi vallás van csak hazánkban is? Én azt hiszem k. ai! hogy éppen ezek a hitzikkelyek okozzák a különböző vallásokat, s ha azok nem volnának, legalább a keresztény vallás csak egy vallás volna, mire nézve alig lehet hatalmasabb bizonytságot hozni fel, mint művelt emberektől általánosán hallható emez igaz mondást: „Bármit beszélünk, mindnyájan csak egy Istent imádunk.“ Ime itt van az egy akol gyakorlati alkalmazása, s nem a „kényszerítetek mindeneket bejöni“-féle elv betűszerinti alkalmazásában; mert Jézus maga tanította, hogy szükség meghasonlásoknak lenni. És a ki az egész emberiség gondolkozás-módját egy rá-mára kívánja húzni, ki azon töri fejét, hogy miként lehessen oly hitformát feltalálni, melyen mindenki megnyugodjék, az a természet ellen küzd, mely két fűszálat sem teremt egymáshoz mindenben hasonlót. Hagyjatok szabad fejlődést az emberi szellemnek a hit dolgában, ne korlátozzátok legalább az ember lelkiismeretét; ne féljete, ez nem fog vést hozni sem egyesekre, sem a társadalomra. Hiszen hol van többféle hitnézet és vallásforma, mint Angliában és Ámérikában, s van-e ma ezeknél boldogabb nép s hatalmasabb állam? . . . Anglia! Ámérika! Az egészen más — hallom innen is onnan is az ellenvetést. Más, igaz, még pedig miért? azért, mert ott a nevelés és értelmi műveltség hasonlithatlanul magasabb fokon áll, mint nálunk, és e fokra amaz országokat politikai és vallási intézményeik együttesen emelték; a mi igazolja a nevelés szükségessége mellett a hit és lelkiismeret szabadságának a nevelés által bekövetkezendő végdiadala iránt kifejezett reményemet.

Feltéve már, hogy évtizek — mit mondok? fájdalom! tán csak évszázak—mulva az emberiség a míveltségnek a mostaninál jóval magasabb színvonalára jut, hogy a hit és lelkiismeret minden iga és tekintély nyomása alól teljesen felszabadul: vajjon mi sors vár a mi vallásunkra? E kérdésre k. ai! a felelet attól függ, miképpen fogjuk fel mi annak mivoltát. Ha mi szívós esőkönösséggel ragaszkodunk az eldödeink által századokkal ez előtt meggyőződésből ugyan, de olykor

megfélemlés, eszély és oportunitási tekintetek befolyása alatt alkotott hitcikkekhöz, s azokat mint a tökély ne továbbját tekintjük, a tudomány és kutató szellemnek még lehelletétől is óvjuk, s a szabad vizsgálódás frissítő légét tőle merőben elzárjuk: akkor kétségkívül az idő előbb-utóbb régiség-gyűjteményei közé teszi az unitárizmust is, mint minden olyan vallás-rendszert, mely magát tökéletesnek és bevégezettnek tartja; mert a vallásnak is, mint minden emberi dolognak, fejlődésének kell lenni. Az emberi észre nézve a confessiók léte elvitázhatlanul szükségessé teszi azoknak javíthatására vezető utat és alkalmat; mert a keresztény vallás bibliai igazságai örök igazságok ugyan, de az a miképpen az emberek ezeket felfogták s formákba öltöztették, ma egészen mások, mint voltak ezelőtt 500-, 1000-, 2000 évvel; és a mint a philosophia, physica, chemia, mathesis, általában minden ismeret a maga tökéletesedésére az utakat fennhagyta: ugy az emberi észnek a vallásban is e jogát meg kell adni, szükségképpen fenn kell tartani. Így fogja azt fel ma a kereszténység nagyobb része; ezen alapszik általában a protestantismus. Erre utal maga Jézus is, midőn így szól tőle titkokat tudakozó tanítványainak: Még sok dolgok vannak, melyeket nektek kellene mondanom, de most el nem hozhatjátok. A mely vallás megszűnt fejlődni, megszűnt élni. Felismerték már ez igazságot minden hitfelekezet tisztultabb felfogásu hivei, s magokat ahoz alkalmazzák; felismerték még a zsidó vallás kiválóbb egyéniségei is, a kik látván, hogy a vallást az idők szellemével öszhangzásba kell hozni, most az isteni tisztelet formáiban sürgetik a reformokat, majd lassanként levetkezik a Mózes törvényeinek elavult kérgét is, mely törvények annak idejében igen czélszerűek lehettek; de már ma, 2000 év után, valóban túléltek magokat. Ellenben, ha az unitárizmus alatt az emberi szellemnek a hit dolgaiban való szabad önvizsgálódási és önelhatározási jogát értjük; ha mindenkiben tiszteljük a lelkiismeret szabadságán alapuló azon meggyőződést, mely elődeinket az egyetlen egy Isten ismeretére és imadására vezérelte, és minket is ma arra vezérel; ha nem bonyolítjuk magunkat szántszándékkal középkori lenyüggő fogalmak szövedékébe, hanem a korszellemmel együtt haladunk; végre, ha nem tartjuk hitrendszerünket egy megavult, korhadó épületnek, melynek sorsa öszszeomlás; hanem egy erős alapokon biztosan nyugvó életerős és fejlődésképes organizmusnak, mely az emberi szellem új igazságait magába felvenni, magát azokkal folyvást regenerálni, s liveinek lelki üdvét az előrehaladó századokkal előrehaladólag biztosítani képes: ekkor az unitárizmusnak, — s ki merem mondani hogy leginkább annak — örökre biztosítva van

jövője; mert bizonyos, hogy legjobb barátságban áll a józan észszel, melyre a művelt emberiség a vallás kérdéseiben is nagy súlyt fektet.

Ugy van ai! az unitarizmus nem csak hogy meg nincs támadva a jelenkor mindent reformáló szellemétől; hanem a tudományos vizsgálódások s a biblia körüli mélyebb buvárlatok által még igazolva van alapjában a világ előtt; ezt nem gátolja semmi,—ha csak a világi hatalom és erőszak nem fog ismét arra vetemedni,—hogy a tudomány vívmányait jövőre is felhasználja s beilleszse szabadelvű vallásrendszerébe. Én ai! mélyen meg vagyok az iránt győződve, hogy ha 300 év alatt, anynyi nyomás és ellenséges viszonyok között, fenn tudtuk magunkat tartani, most már nincs félelemre okunk. Az unitarizmusnak, nevezzék azt bár észvallásának, azért, mivel a józan ész még a szent irás magyarázatánál is alkalmazni kívánja; vagy mondják némelyek minden költészetet nélkülöző száraz hitrendszernek, azért, mivel az isteni tiszteletben külsőségek által hatást nem keres, az unitarizmusnak—mondom—nagy jövője van, s én azt hiszem, hogy azok, kik annak majdan négyszázados emlékűnnepet szentelendnek, nem csak ángolhoni, hanem más országok és államok unitárius keresztényeinek is képviselőivel lesznek szerencsések azt megünnepelni.

Beszédemnek vége. Fogadjátok, keresztény hivek! figyelmetekért köszönetemet. Vajha a nekem szentelt óráért a hallottakban kárpótlást leltetek volna. Hadd váljunk meg már egymástól: én e szószéktől s ti én tölem. Adjunk egymásnak időt a pihenésre és a gondolkodásra. Zárszavam az apostol intésének lelketekre kötése: A szabadságban, melylyel minket a Krisztus megszabadított, álljatok meg, és ne kötelezzétek meg magatokat ismét szolgálatnak igájával.

Kitartás, kedves hitrokonim! s ön magunkban való erős bizalom! Ez a mire még kérni akarlak. A szántóvetőnek előre kell tekinteni földje szaporodó barázdáin. Így tegyünk mi is, kik egy nagy eszme hivei vagyunk. Számunk aránylag kicsiny volta ne csüggeszsen. Hány-szor nem esik meg, hogy a várostromló sereg népe sorban hull el, s csak egy kettő marad fenn, kik a vár ormára a diadal lobogóját kitűzik. De a diadal megvan, a dicsőség a seregé. Három század óta tartjuk mi, unitáriusok, kezünkben az egyetlenegy istenség hitének zászlóját. Tartsuk azt szilárdan. A diadal órája közeledik. Eszménk a művelt emberiség eszméje, vallásunk a fejlődő ész és jövő vallása. Amen.